

JOHN BUNYAN EN ZIJN TWEE CHRISTENREIZEN

In 1678 publiceert John Bunyan zijn wereldberoemde *Christenreis* die hij voor het grootste deel tijdens zijn gevangenschap schrijft die van 1660 tot 1672 duurt. Hierin beschrijft hij in de vorm van een droom de tocht van een eenzame pelgrim die de naam ‘Christen’ draagt. Deze reist van zijn woonplaats, de Stad Verderf, naar de Hemelstad. Hoewel de *Christenreis* sterk gestempeld is door Bunyans eigen geestelijke ervaringen, is het zeker niet zijn bedoeling in de lotgevallen van Christen alleen maar zijn persoonlijke levensgeschiedenis uit te beelden. Hij wil hier veeleer de wederwaardigheden en de geestelijke strijd weergeven van al Gods kinderen. In de inkleding van deze pelgrimstocht beschrijft hij wat zij zoal kunnen meemaken aan hoogten en diepten, totdat zij eindelijk aankomen in het Jeruzalem dat boven is.¹ Als zodanig is het boek compleet: het vraagt niet direct om een vervolg, waarin op sommige dingen dieper wordt ingegaan.²

Tóch schrijft Bunyan nog een tweede deel van de *Christenreis* dat in het Nederlands bekendstaat als de *Christinnereis*.³ Dat gebeurt in de loop van 1684 als hij alweer jaren uit de gevangenis ontslagen

-
1. Vgl. hierbij mijn ‘Inleiding: John Bunyan en zijn *Christenreis*’, in: John Bunyan, *De Christenreis met kanttekeningen* (2018), 21-117. Deze inleiding bevat ook brede biografische informatie over Bunyan.
  2. Zie o.a. Sharrock, *John Bunyan*, 73vv.; Keeble, ‘Christiana’s Key’, 3vv.; Olofson Thickstun, ‘*The Pilgrim’s Progress Part II* (1684)’, 308.
  3. Bunyan schrijft tussen de *Christen-* en de *Christinnereis* overigens nog een allegorisch werk dat in zekere zin als een vervolg op de *Christenreis* kan gelden. Het gaat om ‘Het leven en sterven van de heer Slechtmens’ (*The Life and Death of Mr. Badman*). De eerste druk van dit boek verschijnt in 1680. Het is echter veelmeer een tegenhanger van dan een vervolg op de *Christenreis*. Bovendien draagt het een heel ander karakter dan Bunyans beide pelgrimsreizen. Zo ontbreekt hier bijvoorbeeld de inkleding in de vorm van een droom en ook het allegorische motief van de pelgrimsreis speelt hier geen rol. Daarom wordt in het algemeen niet *The Life and Death of Mr. Badman*, maar de *Christinnereis* als het eigenlijke vervolg op de *Christenreis* beschouwd.

is en in betrekkelijke rust kan preken en schrijven. In dit boek gaat het over de vrouw van Christen, Christiana geheten, die in de Stad Verderf is achtergebleven toen Christen vertrok. Nu gaat zij echter ook met haar kinderen op reis naar de Hemelstad. Tijdens de tocht komen er voortdurend pelgrims bij, zodat het uiteindelijk een heel reisgezelschap wordt. Dat brengt ons bij de vraag: Om welke reden schrijft Bunyan dit vervolg en welke bedoeling heeft hij met dit werk? Uit de *Christinnereis* zijn niet minder dan tien motieven af te leiden waarom Bunyan dit boek het licht doet zien. Het zijn de volgende.

1

Het protest tegen plagiaat

Wanneer Bunyan in 1678 de *Christenreis* publiceert, heeft hij kort daarvoor vele lange jaren in de gevangenis doorgebracht en is hij buiten zijn eigen kleine kring niet erg bekend. Dat verandert echter totaal wanneer dit werk eenmaal het licht heeft gezien. De *Christenreis* blijkt namelijk vrijwel onmiddellijk een groot succes te zijn en wordt overal in Engeland en Amerika gretig gelezen. De uitgever van het boek – Nathaniel Ponder⁴ – laat de ene na de andere druk verschijnen en krijgt zodoende zelfs de bijnaam ‘Bunyan Ponder’! Bovendien wordt het boek vrijwel meteen in verschillende talen vertaald. Zo verschijnt bijvoorbeeld al in 1682 de eerste Nederlandse vertaling bij de Amsterdamse uitgever en boekverkoper Johannes Boekholt, onder de titel: *Eens Christens Reyse na de Eeuwighbeyt*.⁵ Ook in deze lage landen wordt het on-

---

4. Zie Sharrock, ‘When at the first I took my pen in hand’, 80vv.

5. Vgl. Van der Haar, *From Abbadie to Young*, 30; Alblas, *Johannes Boekholt (1656-1693)*, 298vv.

middellijk een bestseller, die in brede kringen ook daadwerkelijk gelezen wordt.⁶

De goede aftrek die zijn boek vindt, heeft Bunyan nogal verrast, maar kennelijk ook bijzonder goedgegaan. Als hij het tweede deel, de *Christinnereis*, schrijft, laat hij dat duidelijk merken in het lange gedicht dat aan dit werk voorafgaat. In dit gedicht geeft hij onder meer de redenen aan waarom hij de *Christinnereis* heeft geschreven en uitgegeven. Daarbij blik hij voortdurend terug naar het eerste deel, de pelgrimstocht van Christen. Over dat boek zegt hij in dit gedicht onder meer:

Mijn *Christenreis* heeft over land en zee gereisd
En 'k hoorde nooit iets anders dan dat men haar prijst;
Geen koninkrijk heeft ooit voor haar de deur gesloten,
Maar rijk en arm heeft evenzeer van haar genoten.

In Frankrijk en in Vlaanderen waar mensen elkaar doden,
Is Christen als een broer, of als een vriend in noden.
In Holland wordt gezegd – naar men mij toevertrouwt –
Dat sommigen mijn boek meer waard achten dan goud.⁷

En zo gaat dat nog vele versregels door, waarin Bunyan met nauwelijks ingehouden voldoening laat weten dat zijn *Christenreis* overal een warm onthaal gevonden heeft.

De 'verbeterde' pelgrimsreis

Deze populariteit heeft echter ook minder aangename gevolgen. Enkele jaren na de verschijning van het boek worden verschillende soortgelijke beschrijvingen van een geestelijke pelgrimsreis op de markt gebracht. Sommige worden zelfs onder Bunyans naam uitgegeven, terwijl ze niet van zijn hand zijn. Het is duidelijk dat deze schrijvers graag een graantje meepikken van het succes dat de ketellapper uit Elstow heeft met zijn *Christenreis*.

---

6. Zie over de verspreiding van het werk van Bunyan in Nederland: Alblas, 'De verspreiding van Bunyans werk in Nederland' en Brienens, 'Lezen in Bunyan'.

7. Apologie *Christinnereis*, couplet X en XI.

Toch is dat niet het enige motief. In sommige gevallen willen zij het boek van Bunyan ook nadrukkelijk ‘verbeteren’. Want al vindt diens *Christenreis* overal gretig aftrek, er zijn ook wel kritische geleiden. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk in een boekje dat als titel draagt: ‘Tweede deel van de Pelgrimsreis uit deze tegenwoordige wereld van goddeloosheid en ellende naar een eeuwigheid van heiligheid en trouw’ (*The Second Part of the Pilgrim’s Progress, from This Present World of Wickedness and Misery, to an Eternity of Holiness and Fidelity*) dat in 1682 wordt gepubliceerd door een zekere T.S. Deze letters staan zeer waarschijnlijk voor Thomas Sherman, een baptistenpredikant die al eerder enkele stichtelijke werken het licht heeft doen zien. Volgens hem tekent Bunyan zijn pelgrim ten onrechte als een eenzame figuur en verwaarloost hij zodoende al te zeer noties als de kerk, het gemeentelijke leven en de sacramenten. Bovendien heeft Sherman ook grote moeite met de nadruk die in de *Christenreis* gelegd wordt op de inwendige roeping en de onweerstaanbare werking van de Heilige Geest. Hij is namelijk een voorstander van de leer van de algemene verzoening en van de vrije wil. En dan de stijl die de ketellapper hanteert ...! Sherman vindt dat Bunyan veel te plat, te boers en soms ook al te vrolijk spreekt over zulke ernstige geestelijke onderwerpen. Zijn eigen manier van schrijven is dan ook heel zwaarwichtig, breedsprakig en pompeus.⁸ Om daarvan een indruk te geven, geef ik hier de lange openingszin van zijn boek in vertaling weer. De structuur van de zin heb ik zoveel mogelijk gehandhaafd, al ontkwam ik er niet aan zo af en toe een puntkomma of een punt te zetten om het geheel enigszins leesbaar te houden:

De lente was ver gevorderd; de weiden waren bedekt met een zeldzaam tapijt van verrukkelijk groen; de aarde was gehuld in rijke en heerlijke tooi om zich te verheugen en te zegepralen vanwege de terugkeer van haar blinkende bruidegom;⁹ de gezonde

---

8. Zie hiervoor: Sharrock, *John Bunyan*, 139v.; Cook, ‘Pilgrim’s Progresses’, 190vv.; Greaves, *Glimpses of Glory*, 498v.; Owens, ‘The Reception of the Pilgrim’s Progress in England’, 92v.

9. Dat wil zeggen, de zon.

lucht werd nog aangener en verrukkelijker gemaakt door de zachte winden die toen uit het zuiden bliezen, doortrokken met de vrolijk makende geur van een keur van bloemen en welriekende planten waar zij overheen gekomen waren; de altijd bloeiende struiken en welig tierende bosjes waren overvloedig bevolkt met gevleugelde bewoners die in een verrukkelijke harmonie heerlijk de lof van hun Maker bezongen en hun vreugdevol welkom uitjubelden aan de schitterende lente. Op een dag ging ik wandelen in het veld om mijn ogen te laten weiden over de verscheidenheid aan verrukkelijke voorwerpen, die dat jaargetijde – waarin de wereld de grootste gelijkenis toont met de gelukkige toestand waarin de onsterfelijke God haar in den beginne schiep – overvloedig biedt aan de blikken van de bewonderende aanschouwers. En daarbij wordt een onweerstaanbare verplichting gelegd op hemelsgezinde geesten om de verscheidene voorwerpen die zij aanschouwen te vergeestelijken, en hun gelukzalige zielen te verzadigen met hemelse meditaties door het zoveel ontelbare gelegenheden te verschaffen om de goddelijke goedheid te overpeinzen.¹⁰

Dat gaat zo nog eindeloos door, terwijl het tot bladzijde 21 duurt voordat de hoofdpersoon eindelijk gaat liggen en begint te dromen ... Nu zal ieder die dit ‘verheven’ proza naast de openingszinnen van Bunyans *Christenreis* legt, onmiddellijk het verschil in taal en stijl ontdekken. Maar de tegenstelling gaat dieper dan alleen het taalgebruik. De pelgrimsreis lijkt bij Sherman op de morgenwandeling van een toerist. Bunyan tekent de tocht van Christen daarentegen als een zware strijd, al wisselen de diepte- en hoogtepunten elkaar daarin wel af. Bovendien ziet Sherman de schepping als een ‘schoon boek’ dat onweerstaanbaar uitnodigt om alles wat daarin te zien is te vergeestelijken en zo Gods goedheid te overpeinzen. Dat lijkt bij hem erg gemakkelijk te gaan en bijna vanzelfsprekend

---

10. James Turner, ‘Bunyan’s Sense of Place’, in: Newey (red.), *The Pilgrim’s Progress*, 91-110, drukt aan het begin van zijn artikel de eerste zin van het werk van Sherman af en geeft daarop kort commentaar. De vertaling die ik hierboven geef berust op de tekst van Sherman, zoals Turner die weergeeft.

te zijn. De beelden bij Bunyan zijn nogal eens aardser, ruiger en weerbarstiger. Ze laten zich ook niet zo gemakkelijk verklaren en rustig bemediteren. Christen heeft daarbij regelmatig de hulp van uitleggers nodig en de boodschap die de beelden bevatten bezorgt hem ook bepaald niet altijd vreugde, integendeel!

De derde pelgrimsreis

Zojuist werd er al op gezinspeeld dat Bunyans werk niet alleen navolgers vindt in mensen die een soortgelijke pelgrimsreis publiceren onder hun eigen naam. Er worden ook boekjes uitgegeven onder de naam van Bunyan die de indruk wekken een vervolg te zijn op zijn *Christenreis*, of op zijn beide pelgrimsreizen, maar in werkelijkheid door een ander geschreven zijn. Zo verschijnt in 1693 ‘Het derde deel van de Pelgrimsreis’ (*The Pilgrim’s Progress [...] Part III*).¹¹ Het dient zich aan als een vervolg op de *Christinnereis*. De auteur schrijft dat hij opnieuw droomt en in zijn droom hele groepen mensen ziet wegtrekken uit het gebied rond de Stad Verdorf in de richting van de Hemelstad. Onder hen is een jonge man, Teder Geweten (*Tender-conscience*) geheten, die de hoofdpersoon van het boek blijkt. De lezer ontmoet hem als hij besmeurd en bemodderd uit het Moeras Moedeloosheid strompelt, even later zwaargewond door pijlen van de boze bij de Enge Poort aanklopt en door de poortwachter, Welbehagen, wordt binnengelaten. Hij reist ook langs de andere bekende plaatsen uit de *Christen-* en de *Christinnereis*: het Huis van Uitlegger, de Heuvel met het Kruis, het Paleis Schoonheid, enzovoort. Rondom deze ‘vaste punten’ worden door de schrijver nieuwe verhalen en nieuwe ontmoetingen gegroepeerd. Soms doen die enigszins denken aan bepaalde passages uit de *Christen-* en de *Christinnereis*, maar meestal zijn zij helemaal nieuw. Aanvankelijk reist Teder Geweten alleen, maar aan het einde van het Dal van de Schaduw van de Dood ontmoet hij enkele medepelgrims en reizen zij samen naar de Hemelstad. Hoewel het boek op het eerste gezicht de indruk wekt een echt

---

11. Ik gebruikte de volgende editie: *The Pilgrim’s Progress from this World to That Which is to Come [...] Also Part III, or a Continuation of the above*, 499-625. Zie hierbij ook: Cook, ‘Pilgrim’s Progresses’, 189 en 196.

vervolg op Bunyans beide pelgrimsreizen te zijn, is bij nader inzien duidelijk dat het niet van hem afkomstig kan zijn. Het taalgebruik en de stijl zijn wezenlijk anders. De tekening van de gebeurtenissen en van het landschap waar de pelgrims doorheen trekken is veel vlakker en de talrijke gesprekken zijn erg beschouwend en vooral langdradig. Toch gaat het werk geruime tijd door voor een geschrift dat echt van de hand van Bunyan is. Zo verschijnt in 1925 een Nederlandse vertaling onder de titel: *De pelgrim naar Jeruzalem, door Johannes Bunyan, vervolg op des schrijvers Christenen Christinnereis*.¹² De bezorgers van deze uitgave lijken er geen moment aan te twijfelen dat Bunyan de schrijver is.

Tegenwoordig wordt echter algemeen aangenomen dat het hier gaat om een piratenuitgave die door een latere auteur is geschreven. Dat neemt overigens niet weg dat dit derde deel van de *Christenreis* enkele interessante passages bevat. Zo wordt in het Paleis Schoonheid een breedvoerig gesprek gevoerd over matigheid bij het eten en drinken, waarbij de noodzaak van vasten wordt bepleit en een – Bijbels gefundeerde (!) – voorkeur voor vegetarisch eten wordt uitgesproken.¹³ Ook blijkt Atheïst die we in de *Christenreis* tegenkomen nu deel uit te maken van het reisgezelschap rond Teder Geweten. Hij is namelijk tot inkeer gekomen en heeft een andere naam gekregen, namelijk Bekeerde (*Convert*). Onder deze nieuwe naam reist hij nu met de anderen mee naar de Hemelstad.¹⁴ Concluderend mogen we zeggen dat de vele uitgaven die een onecht vervolg op de *Christenreis* vormen, voor Bunyan een belangrijke stimulans vormen om met een echt vervolg op zijn boek te komen. Het wordt in 1684 in Engeland gepubliceerd onder de titel: ‘De Pelgrimsreis, deel II’ (*Pilgrim’s Progress, Part II*). In het Nederlands is het – zoals gezegd – bekend geworden als de *Christinnereis*.

---

12. *De pelgrim naar Jeruzalem door Johannes Bunyan*. Zie verder over dit boekje: Alblas, ‘De verspreiding van Bunyans werk in Nederland’, 30vv.

13. *The Pilgrim’s Progress [...] Part III*, 554vv.; *De pelgrim naar Jeruzalem*, 66vv.

14. *The Pilgrim’s Progress [...] Part III*, 613vv.; *De pelgrim naar Jeruzalem*, 124vv. Zie voor Atheïst: *Christenreis* § 49.